

Мр Мирослав ПЕРИШИЋ*

ГРАД И ГРАЂАНИН У СРБИЈИ КРАЈЕМ 19. ВЕКА

Абстракт: Рад методолошког карактера заснован на истраживачком искуству проучавања развоја града, грађанске културе и грађанства у Србији крајем 19. века

У досадашњим не нарочито бројним радовима на тему града и развоја грађанског живота у Србији, било да је реч о разматрањима општијег карактера или о радовима из локалне историје, запажано је углавном оно што је оком истраживача највидљивије. Наглашаван је значај града као средине која обједињава више важних функција, истицано је да је реч о административним, трговачким, занатским, политичким, просветним центрима, о средиштима друштвених и интелектуалних кретања, о местима организованог живота у којима су уочљиве различите и бројне друштвене групације, анализиран је пораст броја становника, праћен развој школства, писано је о дародавцима, политичким људима, просветним мисионарима, успешним трговцима. Упркос бројности истражених података, некада прецизно и педантно систематизованих у виду хроника и монографија појединих градских насеља насталих у већем броју напором истраживача из ширег круга историчара, они не могу у потпуности да задовоље стручну радозналост на коју подстиче бављење градом као темом друштвене историје. О томе сведочи макар и најопштији поглед на иначе у оскудном броју до сада објављене радове на тему града у Србији крајем 19. и почетком 20. века. Увид у домаћу литературу открива да се историографија о граду углавном кретала у два круга из којих ни интерпретативно ни концепцијски није успела да направи значајнији искорак. У једном кругу налазе се радови општијег карактера у којима су средишње теме привредни живот, политичке прилике и развој просвете на нивоу Србије. Истом кругу али са пуно више ауторске инвентивности припадају и радови настали с амбицијом да у дугим потезима

* Аутор је асистент у Институту за новију историју Србије, Београд.

дају општу слику развоја градова или развоја друштва у Србији.¹ У другом кругу налазе се монографије градова које на једној страни завређују пажњу својим обимом и завидним нивоом истражености, али, на другој страни, запажа се низак ниво теоријског знања и одсуство истраживачке креативности аутора, због чега су такви радови идентичних, релативно скромних домета у методолошком погледу. Читалац ће сасвим ретко у тим радовима осетити нешто од неопходне животности коју историчар, уколико има талента, уграђује у свој текст када жели да приближи проучавано време, а њихову историографску вредност знатно умањује недо-вољно праћење, иначе истраживачки тешко ухватљивих, сложених процеса друштвених промена. Понајвише недостају, што је са становишта проучавања развоја друштва у Србији најнеопходније, анализе разлика битних за сагледавање особености, регионалних економских, културних, друштвених, језичких, менталитетских и других неуједначености карактеристичних за српско друштво друге половине 19. века. Градом или појединим сегментима грађанске културе, свако из свог угла, можда не у толиком броју као историчари, бавили су се и аутори других струка - етнологи, историчари уметности, социолози, демографи, а има примера и књижевноисторијских огледа каква је на пример књига Љубомира Симовића "Ужице са Вранама", у којој је на оригиналан, читалачки занимљив, али за историчара мало користан начин, аутор "прошетао" кроз историју града одабраног за тему књиге.

Тема "Град и грађанин у Србији крајем 19. века" као идеја појавила се током истраживања на једној ужој теми, и то најпре у форми која сугерише да је реч о два посебним темама - једној *град* и другој *грађанин*. Ипак, и у једном и у другом случају није могуће строго издвојити само једну појаву као искључиви предмет истраживања и посматрати је независно од друге; нити се може сагледати историјско присуство града у одређеном раздобљу изоловано од људи који у њему живе, а посебно од носилаца грађанске културе, нити се може изучавати живот градског човека и развој грађанства а да се при том нема у виду све оно што сачињава, карактерише и пресудно одређује средину у којој појединац живи, почев од онога што спада у културу живљења до свега осталог по чему се градска средина разликује од сеоске, с посебном важношћу укључујући испитивање духовних прилика као једног од основних обележја проучаваног времена. Истраживачко искуство говори да је реч о теми и подтеми без обзира на то која је појава средишњи предмет изучавања.

У најопштијем смислу, истраживања с амбицијом да се град у Србији друге половине 19. века проучи и осмотри из другачијег угла него што је то до сада чињено у домаћој историографији могућа су у најмање два правца. Један одводи ка свему ономе што је слика унутрашњег живота града, други омогућава поглед са одстојања, односно поглед на

¹ То су, пре свих, радови Р. Самарџића *О градској цивилизацији на Балкану од 15. до 19. века* у књизи *Идеје за српску историју*, Београд 1989, 79-91, и М. Екмечића *Развој друштва у Србији 1850-1914.* у књизи *Сиварање Јужославије 1790-1918*, 2, Београд 1989, 59-83.

појединачно али не отргнуто из општег већ садржано у општем што доприноси добијању одговора на питање колико град у унутрашњости зрачи у целини српског друштва и учествује у процесу друштвених промена којима је Србија све више била подложна. Први истраживачки правац отвара читав комплекс питања каква су: школа, гимназија, суд, болница, црква и омогућава да се путем докумената прошета градским сокацима и улицама, чаршијом и пазариштем, да се уђе у кафане, бакалске и берберске радње, мајсторске радионице, да се зађе у приватне куће, баци поглед на породицу и породични живот, културу становања, одевања и исхране, да се проникне у колективни, донекле и појединачни начин мишљења, форме понашања, и да се у посматрању судара моралних назора средине и индивидуалног изгради потпунија слика вароши и стекну знања о преовлађујућем нивоу свести становника. Недовољна истраженост града као једне од заборављених тема српске историографије условљена је широко, веома разуђеном и отуда тешко савладивом изворном основом. Осим грађе у свим фондовима Архива Србије, незаобилазна је веома богата и само делимично истражена грађа локалних архива, међу којом по обиму и вредности највећу пажњу истраживача завређују фондови општина и судова. Први садрже грађу различитог порекла: расписе, наредбе, постављења, пореске обавезе, лицитације, казне, забране, спорове, крађе, болничке трошкове, масе, убаштињења, таксе, примедбе, стања кошевске хране, спискове војних обвезника, податке о помоћи сиротињи, кулуку, буџету, пријемима у грађанство, надокнадама штета, разним контролама градских власти, војним бегунцима, затим статистике, тапије, разне спискове... Грађа суда открива замршене међусобне односе, проговара о начину живљења, преокупацијама обичног човека, проблемима које је често сам стварао али и које су му наметали други. Свет кафанских и уличних кавгација, осиромашених државних чиновника, пропалих занатлија, успешних трговаца, користољубивих газда, ситних лопова, варалица, сирових, грамзивих, поверилаца и дужника, тврдоглавих, немоћних, завидних, инација - оних којима је живот пролазио у лењости и немару - свет је који се открива у богатој и садржајно разноврсној грађи суда. Та слика је стварна; она је буквална и тачна и у њој нема ничег што је додавано. То је и грађа на основу које се може много сазнати о друштвеним наравима, атмосфери неповерења, незајажљивости, корумпираности; на основу ње је могуће стећи увид у бројне појединости, уочити однос према држави и власти, сагледати политичку климу времена.

Крајем 19. века у Србији је постојало 21 насеље вредно помена града. Реч је о варошима. У литератури се за та насеља користи појам град, у документима се употребљава појам варош, јер званична класификација насеља извршена у Кнежевини Србији доношењем Закона о местима 1866. године а примењивана и у Краљевини Србији није познавала категорију града. У једном делу литературе постоје извесне недомумице о томе да ли су србијанске вароши крајем 19. века градови. Дилеме настају услед чињенице да су вароши у Србији имале мали број становника у поређењу са средњоевропским градовима. Милорад Екмечић

пише да се Србија као и све друге балканске покрајине развијала као пуноглавац - престоница показује тенденцију да буде једини велики град, нема средњег града, а мали градови се граниче са социјалним појмом села.² Само пет градова је 1890. године имало више од 10.000 становника (Београд, Ниш, Крагујевац, Лесковац, Пожаревац), од којих престоница има око 35.000 становника, док остали тек незнатно прелазе број од 10.000. Осим броја становника постоје и други критеријуми, као што су функција насеља на ширем подручју, лака урбанистичка уочљивост, економска, војна и друге улоге у прошлости. Уважавајући све наведене критеријуме и имајући у виду да је по броју становника реч о највећим насељима у Србији тог времена, а посебно чињеницу да су србијанске вароши обједињавале више различитих функција које су им давале градска својства, нема дилеме да се може говорити о градовима. Њихов просветни, културни, привредни, војни, судски и здравствени утицај осећао се на већем делу округа, а сами градови су били административни центри. Од установа карактеристичних за градска насеља у њима постоје основне школе, гимназије, судови, болнице, апотеке. Осећао се и био све видљивији урбани развој, осниване су локалне новине, друштвени живот је добијао на богатству, чиновнички апарат је био релативно бројан, присуство интелигенције било је веће. Сама социјална структура становништва давала је слику града.

Проучавању историје града у Србији крајем 19. и почетком 20. века могуће је приступити на више начина. Истраживање демографских прилика, социјалне структуре, националне и верске слике, административне улоге, води нас ка комплексу питања на основу којих се уочава све оно што је заједничко за градска насеља. Реч је о малим градовима са по пет до десет хиљада становника, затим о верски и национално углавном хомогеним срединама са малим бројем несрпског и неправославног становништва, о окружним, среским и општинским средиштима и о насељима која имају разнолику социјалну структуру у којој преовлађују занатлије (21%), после њих трговци (17%), а затим службеници (13%), надничари (13%) и земљорадници (11%).

Други комплекс питања чије изучавање такође води ка ономе што је у животу градова заједничко сачињавају установе - окружна и среска начелства, основне школе, гимназије (Крагујевац се издвајао постојањем учитељске школе), судови, болнице, апотеке, црква.

Трагање за различитим међу градовима у Србији отвара проблем урбаног развоја. Он је пресудно зависио од услова за самосталан развој, постепено ишчезавање оријенталног и продор европског. Дуги период турске владавине дао је печат српским градовима. Урбани фонд турског порекла, већим делом уништен у устанцима, мада није имао значајнију материјалну вредност, представљао је језгро из којег се током 19. века развијао град са доминантним обележјима европске културе. Градови су били захваћени процесом преображаја у коме је услед своје статичности турска култура духовно уступала место европској. То је довело до дво-

² М. Екмечић, н. д., 61.

јства архитектонских зона. У већем броју градова није дошло до преобликовања старијих архитектонских целина изражених у физичком одржању турске урбане структуре са објектима скромних размера и трошне грађе, већ се формирање нове, по захтевима и идејама времена у коме је настајала, одвијало релативно безболно и независно од турског материјалног наслеђа. Европска урбана култура доносила је градовима у Србији праве и широке улице, дрвореде, куће од тврдог материјала, објекте на спрат, пространа и уређена дворишта, зграде великих размера, посебно уређене површине за различите намене, нова искуства живота у граду. На тај начин остварена је својеврсна размена утицаја између града и становника града, при чему је велика способност града да привлачи људе имала за последицу његово трајно насељавање и територијално ширење.

Повећано кретање становника села ка граду, масовнија досељавања и снажнији демографски развој утицали су не само на промену физичког изгледа градова, у којима су некадашње периферијске и пољопривредне зоне претваране у градске, већ и на узајамни однос града и становника града и на изграђивање другачијих односа међу самим житељима. У почетку то је текло без неког реда и одређених захтева целине, по вољи и економској снази појединца. Заузимани су празни простори, прокопавано земљиште, запоседани плацеви без власника и на њима подизане куће, дућани, узгајана стока. Када се искуство колективног пребивалишта обогатило, почео је да се јавља осећај за урбану заједницу. Он се ширио од бриге за ужу породичну средину и стечена материјална добра, преко односа према непосредном окружењу чиме се институција суседства јавља као нова појава, до заинтересованости за сокак или улицу у којој се станује и учешћа у заједничким пословима и проблемима града у целини. Тиме су се мењали садржаји и изглед варошког простора, чему је велики подстицај давала и држава. Поред приватних кућа и пословних зграда подизане су и зграде за потребе државних установа. Изградњом монументалних јавних грађевина и њиховом архитектонско-просторном уобличавању са добро изабраним положајем, државна управа је истичала друштвени значај институција. То су зграде окружних начелства, судова, касарни и гимназија које су крајем 19. и почетком 20. века ницале из калдрме србијанских вароши. Како су оне деловале на ондашњег српског човека можемо само да претпоставимо када тако богате сваким детаљем и монументалношћу ни данас, готово један век касније, не остављају пролазника равнодушним. Државна управа је много чинила и на планском уређењу вароши које је било основа за даљи развитак градова у 20. веку. При том треба истаћи да се наслеђена урбана структура градова који су ослобођени 1878. године доста разликовала од оне у градовима који су већ дуже време били интегрисани у српско друштво. У појединим градовима као што су Ваљево и Шабац улице су регулисане по ортогоналном систему - широке и праве улице се међусобно пресецају под правим углом, док су у Чачку, Јагодини, Смедереву, Зајечару, Пироту, Нишу и посебно Врању уређиване по систему конзервативне реконструкције у виду радијалне уличне мреже у којој се више обично шест улица сустижу на централном звездасто обликованом тргу.

Сама израда планова регулација вароши поверавана је путем конкурса окружним инжењерима, професорима Велике школе или страним стручњацима. Осим бројних слабости које су општине испољавале у организацији израде планова, искрсавале су бројне тешкоће практичне природе до којих је долазило услед неискуства и недостатка финансијских средстава. Проблем избора стручних лица, разни неспоразуми између општина и пројектаната, недостатак неопходних мерних инструмената, недовољно прецизно предвиђање обима послова, бројне примедбе са свих страна и спремност да се колико је могуће испоштују појединачне жеље грађана, уз административну спорост, доводили су до тога да су послови у појединим срединама више пута започињани и прекидани.

Комплекс питања по којима су се градови у Србији такође разликовали сачињавали су привреда, са њом у вези комуникације, а у зависности од тога садржаји свакодневног живота. Основни економски чиниоци у животу градова били су трговина, занатство и пољопривреда. На њихову преовлађујућу заступљеност у укупној професионалној структури као најраспрострањенијих начина стицања прихода и обезбеђивања економског опстанка, те на степен њихове развијености, утицало је више околности. Пресудан је био општи оквир српског друштва и државе, њена привредна заосталост али и спешност током последње две деценије. Промене политичке, друштвене и економске природе настале у склопу укупног развоја српске државе током 19. века снажно су се одразиле на постепено формирање другачије демографске, етничке, верске, социјалне и привредне слике српских градова. Укидање феудализма у Србији 1835. године означило је завршетак Српске револуције, што је донело значајне социјалне промене и допринело успостављању нужних претпоставки за бржи самосталнији економски напредак. Стварање српске привреде наредних деценија текло је у знаку постепеног али убрзанијег одвајања од наслеђеног турског начина производње и приближавања европским економским токовима. Дошло је до осавремењивања постојећих и овладавања новим занатима, подстицања индустрије, повећања унутрашњег робног промета, отварања перспективе нових тржишта, спешивања спољнотрговинске размене, веће експлоатације рудних и других природних потенцијала, повећања пољопривредне производње. Привредни развој у другој половини прошлог века био је праћен процесом имовинског и друштвеног раслојавања и имао је за последицу продубљивање регионалних неуједначености. Демографске промене изражене у повећању броја становника такође су утицале на већу искоришћеност пољопривредних могућности, а повећана концентрација становништва у градовима на развој градских насеља и снажење градске привреде.

Посебно динамичан период српске привреде наступио је после 1878. године и међународног признања Србије, али се са њим ушло у фазу економски веома противречног раздобља. Индустријска производња која је до тада углавном била присутна само као визија све више заокупљајући пажњу водећих личности Србије почела је да постаје стварност. Њена појава, најпре као претече а потом нераздвојног дела и

основне карактеристике модерног доба, наговестила је општи бољитак у виду увођења нове технологије, већих уштеда, ефикасније производње... Државним интервенцијама у облику разних олакшица (бесплатно дрво из државних шума, ослобађање непосредног пореза и царина за увоз машина, монопол на продају у трајању од 15 година) стимулисано је отварање фабрика, што је утицало на пораст броја индустријских предузећа са тек неколико седамдесетих година на 45 крајем 19. и почетком 20. века.³ Ипак, државна улагања су била скромна, па је основни финансијски извор помоћу којег се модернизовала српска привреда био страног порекла. Страни капитал улазио је у Србију непоредним инвестицијама и државним зајмовима. Бројна и честа задуживања гомилала су српски државни дуг, који је 1900. године превазилазио суму од 350 милиона динара, па је на његово враћање иностраним банкама одлазило око 30% годишњег буџета.⁴ Страним улагачима Србија је због јефтине радне снаге била привлачна; наднице радника у српским рудницима биле су двоструко ниже од зарада њихових колега у немачким рудницима.⁵

Млада српска индустрија на прелазу из 19. у 20. век далеко је заостајала за развијеним индустријским земљама, али је била испред бугарске и румунске. Највећи број индустријских предузећа налазио се у Београду, мада их је било и у унутрашњости (Краљево, Лесковац, Алексинац, Неготин, Јагодина, Зајечар, Шабац, Ваљево, Параћин). Крајем века у Србији су индустријски произвођени: пиво, гајтани, оковратници, кофери, обућа, паркет, шибице, алкохолна пића, сирће, боје, мастило, лак, цигла, штирак, рубље, кожа, чоха, амбрели, машине, стакло, метал... Повећана понуда индустријске робе домаћег порекла, уз занатске и пољопривредне производе, као и побољшање саобраћајних веза, учинили су трговину једном од најзначајнијих привредних грана. Панађури и вашари, којих је било више него раније, нису били једина места са великим трговинским прометом. Оживљавале су градске пијаце обогаћене ширим асортиманом роба, а поједини крајеви су постајали препознатљиви по производима за којима је због квалитета расла тражња. Финија и скупоченија роба имала је своје стално место у радњама градских трговачких зона.

Повећање робног промета и уопште привредних делатности поволно се одразило и на увећано кретање новца у Србији. Непосредно по стицању државне независности (1878), Законом о ковању новца усвојена су правила тзв. Латинске новчане уније чиме је олакшан трговачки промет. Опште платежно средство постао је динар, који је имао 100 пара и био изједначен са француским франком. Новчани промет од 492.000 динара 1884. године порастао је на 24,6 милиона динара средином последње деценије прошлог века, што је омогућило отварање нових финансијских установа. Док је седамдесетих година било тек неколико новчаних установа (Београдски кредитни завод, Смедеревска кредитна банка, Ваље-

³ М. Екмечић, н. д., 71.

⁴ Ч. Попов, *Привреда, друштво, политика*, у: "Историја српског народа", Београд 1983, 28.

⁵ Исти, исто, 30.

вска штедионица и Пожаревачка банка) са скромним новчаним средствима и ограниченим пословањем, деведесетих година Србија је имала 43 сличне установе.⁶

Значајне економске промене у Србији биле су последица њеног измењеног међународног положаја, што је довело до успостављања веће спољнотрговинске размене у којој Србија није била равноправан партнер. Упркос непосредним уговорима којима се обавезивала на трговинско пословање са Турском, Румунијом, Енглеском, Француском, Немачком, Белгијом, Бугарском, Италијом, Русијом и Швајцарском, Србија је склапањем Трговинског уговора 1881. године највише била упућена на Аустро-Угарску. Посебан економски однос са суседном царевином довео је Србију у готово потпуну економску зависност. Највећи део српских производа (89,34%) деведесетих година ишао је под веома неповољним условима на аустријско тржиште, па се и целокупни економски развој Србије одвијао под утицајем и у сенци интереса њеног северног суседа. Нескривени аустријски економски интерес и везивање српске привреде најјасније је изражен у изјави бечког дипломате 1880. године: "Средишна тачка нашег положаја на југоистоку налази се у Београду. Тек када постанемо господари Србије наша утицајна сфера на Балканском полуострву добиће чврсту основицу".⁷

Индустријски развој имао је и непосредан утицај на положај занатства. Отварање предузећа, појава индустријске робе на тржишту и увоз страних артикала неповољно су се одражавали на пласман појединих занатских производа. Повећана конкуренција слабила је моћ великог броја занатских радњи, па су се оне нашле у великој економској кризи. Ипак, занатска производња, као старија и раширенија привредна грана, доминирала је над индустријом.

Ако су развој индустрије, трговине и занатства били једно битно обележје српске привреде, пољопривреда као најмасовније занимање била је друго. Крај прошлог века Србија је дочекала као сељачка земља у којој се 84,11% становништва бавило земљорадњом и сточарством. Пољопривреда је била и грана која је најспорије напредовала. Основни узрок заостајању био је примитивни начин обраде земље, што је доводило до неодговарајућег односа уложеног рада и његових резултата. Српско село је било аутархично, процес осавремењивања начина пољопривредне производње продирао је споро, интеграција српског друштва и утицај града којим би село било укључено у економске токове такође, па је и свест о модернизацији била недовољно развијена. У пољопривреди се углавном производило за основне потребе домаћинства, онолико колико је потребно да се прехране породица, па отуда и запажање о Србији као "рају за сиромашног човека". Коњска кола су била реткост, а оруђа попут гвоздених мотика и плугова продиру тек у првој деценији 20. века. Са преко 96% преовлађивали су средњи и ситни земљишни посед, а држава је у намери да онемогући стварање класе великих зем-

⁶ Исти, исто, 17.

⁷ Д. Борђевић, *Царински райи Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962, 11.

љишних поседника ограничавала продају и препродају земље штитећи на тај начин малог парцелног сељака, што није ублажило његово осиромашење, задуживање и постепено пропадање. Таква социјална мера имала је за последицу успорен напредак пољопривредне производње. Мала акумулативна способност, недостатак механизације, велико улагање живог рада и ручна обрада давали су пољопривреди екстензиван карактер и одржавали њену нерационалност. Крчење шума и претварање пашњака у оранице чак и у непосредном градском залеђу делимично је повећавало ратарску производњу, али је истовремено смањивало сточарску.

Привредни успон Србије у последњим деценијама прошлог и првој деценији овог века није стварао само велике појединачне социјалне разлике и продубљивао имовинско раслојавање, већ је својом неравномерношћу повећавао и од раније постојеће регионалне неуједначености. Градови у којима се развијала индустрија били су привредно перспективнији и динамичнији од оних који су остајали изван почетних токова индустријализације. Региони обухваћени добрим саобраћајним везама имали су у изгледу бољу будућност од крајева који су се налазили мимо домашаја главних саобраћајница. Снага утицаја младе српске елите, коју карактеришу настојања да појединачним напорима или у оквиру државних институција подстакну, осмисле и допринесу промени опште слике друштва у Србији, није била довољна да модерно превлада над традиционалним, па српско друштво до краја века остаје аграрно, са малом економском моћи, преовлађујућом ручном производњом и индустријом у зачетку, са недовољно изграђеним саобраћајним комуникацијама и неразвијеном путном мрежом. Производи житница Стига и Мачве, крајинско вино, параћински памук, рудничка и ваљевска шљива, ужички сточарски производи тешко су излазили на тржишта широм Србије. Крајем века примећено је да се у Србији "сеје оно што би такорећи и само од себе изникло, а производи само онолико колико треба да се не скапа од глади". Један трговац је писао да је српски човек довољан сам себи, јер "кућу му је оставио отац а ако није пуста је земље и горе доста па је може начинити, храну му даје земља ма где мотиком закопао, огрева има сувише у општинским и државним шумама а порез би баш могао исплатити са неколико кола дрва која би из државних или општинских шума донео и продао у вароши".

Највећу сметњу привредном, културном и уопште друштвеном отварању Србије, њеном комуникацијском повезивању, и унутрашњем и са суседним земљама, представљао је недостатак довољно квалитетних путева којима би се обављао путнички саобраћај и трговачки промет. Путна мрежа, наслеђена из времена турске владавине, била је не само развијена већ и увелико запуштена и скоро неупотребљива. Због тога су обнављање и изградња путева били један од најпречих задатака српске државе после ослобођења. Континуитет напора чињених у том правцу могуће је пратити још од тридесетих година, када се за време владавине кнеза Милоша Обреновића започело са пресецањем путева у унутрашњости Србије, да би оно било настављено током друге половине 19. века.

Резултати су, и поред извесног напретка, били веома скромни.

Иако је свест о значају и готово пресудној улози саобраћаја за подизање народне привреде, индустријски и економски развој и укупну промену начина живота сазрела, држава дуго није успевала да изнађе одговарајуће решење тог проблема. Недостајале су енергичније мере које би трајно уредиле то питање, па је процес изградње путева имао карактер сталног кашњења и текао је у нескладу између захтева производње и трговине са могућностима стварања основних претпоставки за чвршћу везу производње и потрошње, живљи промет робе, бржи транспорт у удаљеније крајеве, освајање нових тржишта и већу покретљивост становништва. Јефтинији, безбеднији и лакши превоз и боља доступност природним потенцијалима били су трајан економски императив и у интересу целокупног становништва. Међународна размена добара, извоз сировина и роба на страна тржишта, уз истовремено отварање свог за производе из иностранства, такође су пресудно зависили од могућности превоза. Како се друмски саобраћај разграђивао а квалитет путева постепено побољшавао, тако је и потреба за саобраћајницама расла, па се и њихов недостатак снажније осећао.

Мада је развој саобраћаја осамдесетих година хватао замах, Србија је у 20. век ушла као неразвијена земља са путевима који су и квалитетом и бројношћу далеко заостајали за европским. Њихова дужина, која је на државној територији од близу 50.000 km 1880. године износила око 400 km, била је недовољна за успостављање веза унутрашњости земље са Београдом и суседним државама.⁸ Крајем 19, а нарочито почетком 20. века, увођењем железничког и убрзанијим оживљавањем речног, делимично је надокнађен недостатак друмског саобраћаја, чиме је рђава саобраћајна слика Србије донекле ублажена.

Узроци лошег стања друмског саобраћаја били су вишеструки. Недовољна ангажованост државе био је један од основних. Држава дуго није успела да формира и осмисли ефикасну политику грађења путева, па су они прављени зависно од воље појединих владара и тренутних потреба унутрашње политике или интереса измењених спољнополитичких оријентација. Такав однос стварао је велике разлике међу појединим градовима и окрузима, при чему су једни напредовали а други заостајали чамећи у саобраћајној изолацији. Из делова земље који су били у повољнијем положају производи су допирали до већих трговачких центара и продавани уз повољнију цену, за разлику од оних из забачених, теже доступнијих крајева који због скупог и небезбедног транспорта нису могли да издрже конкуренцију. Недовољна државна интервенција била је условљена скромним издвајањем средстава у буџету за намене пројектовања, изградње и одржавања путне мреже. Држава се појављивала

⁸ М. Екмечић, *Сиварање Југославије 1790-1918*, 2, Београд 1989, 74. Будући да Слободан Јовановић у свом делу *Усјавобранијељи и њихова влада*, стр. 83, износи податак, не сасвим поуздан, да је 1858. године у Србији било направљено 1.200 km путева, Екмечићев податак се вероватно односи на државне путеве који су испуњавали норме о подлози, чврстини и ширини по прописаним законским мерама.

као носилац крупних привредних подстицаја улагањем у индустријске објекте и руднике, успостављала је спољнотрговинску размену и уз то имала редовне текуће финансијске обавезе према војсци, судству, просвети, култури и науци, тако да су расходи премашивали приходе. Буџетски мањак био је честа појава. Економски неразвијена Србија је дочекала и територијално проширење. Признање независности на Берлинском конгресу наметнуло је другачији међународни положај, али и одређене обавезе у склопу измењеног статуса. Једна од њих, економске а подједнако и политичке природе, била је тежишна - изградња железнице. Уз развој речног, то је умногоме допринело запостављању друмског саобраћаја, односно малом улагању у његова коренитија побољшања. Мањак школованог кадра, инжењера који би израђивали пројекте и стручно водили послове на терену, додатно је отежавао прилике. Средином века трећина округа није имала инжењера.⁹

Да би се стекла објективнија слика тешкоћа које су стајале пред државом неопходно је имати у виду још један важан узрок постојећим приликама у другој половини 19. века - стање затечено после стицања аутономије, односно наслеђени сиромашан путни потенцијал. Излокани и блатњави путеви, непроходни за колски саобраћај, пружали су тешку слику разорене привреде Србије после одласка Турака и укидања османске феудалне власти. Стари римски, стари српски и путеви грађени за време аустријске окупације били су одавно уништени, па су почетком 19. века били "више налик на стазе него на друмове".¹⁰

У време владавине Милоша Обреновића постојало је шест путева који су се издвајали по нешто већим могућностима употребљивости. Сви су били повезани са Београдом и ишли у правцима који се могу окарактерисати као стратешки. То је, пре свега, био Цариградски друм који је повезивао Београд, Гроцку, Јагодину, Ђуприју и Ниш. Поред тог, најпрометнијег, постојао је пут који је повезивао престоницу Кнежевине Крагујевац са Београдом, седиштем београдског везира. Од Крагујевца он се рачвао ка Чачку и Ужицу, односно Карановцу и Крушевцу. Трећи пут повезивао је Београд са Видином и Влашком, везујући истовремено Смедерево, Милановац и Кладово, а њему је 1837. године прикључен пут од Свилајнца, преко Нереснице и Мајданпека до Милановца. Ка Босни су водила два пута: од Београда, преко Палежа (Обреновац), Шапца и Лознице, и од Београда преко Уба, Ваљева и Ужица до Вишеграда. Милош Обреновић, и сам највећи трговац међу Србима, био је лично заинтересован за крчење путева како би се успоставила живља трговина. Познато је више његових наредби о изградњи, одржавању и поправци путева и мостова. Држава је преузимала на себе обавезу набавке гвожђа за мостове, а остали материјал и рад падали су на терет срезова и округа.¹¹ Због огромних и густих шума којима је велики део Србије био прек-

⁹ С. Јовановић, *Уставобраници и њихова влада*, 84.

¹⁰ Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у 19. веку*, САНУ, Београд 1981, 123; Т. Ђорђевић, *Србија пре сто година*, Просвета, Београд 1946, 8; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, САНУ, Београд 1986, 106.

¹¹ Р. Љушић, н. д., 106.

ривен, градња нових путева сводила се на њихово просецање. Били су то земљани путеви, без насипа, тзв. крченици, који нису могли да поднесу већи терет. Пренос робе вршио се коњима, док се употреба запрежних воловских кола, осим у ретким случајевима, јавља касније. Насипање путева почело је средином века, када је држава предузела више административних мера за успостављање солидније путне мреже. Били су то тзв. художествени путеви.¹² Ни они својом дужином и квалитетом нису дуго задовољавали потребе, па су 1848. године донете прве законске мере о начину грађења путева. Замишљене као основа за будућу градњу путева, ове мере, које су предвиђале ширину и начин обезбеђења, остале су само на нивоу планова, па је 1864. године донет Закон о сувоземним јавним друмовима, којим је извршена подела на државне, среске и општинске путеве. По тој категоризацији Србија је имала четири државна друма (Београд - Ниш, Београд - Нови Пазар, преко Крагујевца, Београд - Шабац и Београд - Видин). Када се овој суморној слици путне мреже дода чињеница да је речни саобраћај текао само Савом и Дунавом и да је железница крајем века повезивала само градове правцем север - југ, онда је слика слабе повезаности српских градова јаснија, а она се одражавала на целокупни привредни и друштвени живот у њима.

Досадашња истраживања показала су, ипак, да је, када је у питању град у Србији крајем 19. и почетком 20. века, реч о све значајнијој појави у друштвеном животу. На основу тих истраживања проистекла су запажања да у српским градовима тог времена постоји, негује се и развија грађански живот, да су градови све више подложни утицајима модернизацијских процеса и да се у зависности од географског положаја, историјског развоја и саобраћајних веза функције појединих градова мењају. Услед тога једни имају или почињу да добијају предност у односу на друге, као што је случај са градовима на великим међународним речним токовима, затим граничним градовима и градовима које спаја комуникацијски, стратешки и привредни правац север - југ. За разлику од Ваљева и Чачка, на пример, који нису гранични градови, крајем века немају железницу и нису друмски квалитетно повезани са осталим деловима Србије, Шабац - најсевернији српски град, налази се на великој реци, био је гранични град а тиме и град-излог према Средњој Европи, али и према унутрашњости Србије као град који поприма подоста од спољашњег средњоевропског сјаја. Наспрам Шапца стајало је Врање - најјужнији српски град, такође гранични, са посредничком улогом, али град који није успео да постане излог према југу. На малој раздаљини од турске границе и великој удаљености од Београда, Врање је повезивало ослобођену и независну Србију са неослобођеним пределима у Старој Србији. Његова трансмисиона улога "капије за Стару Србију" учинила га је оном упоришном тачком на којој су се сусретали духовни, културни, економски и национални утицаји. Егзистирајући на етнички колебљивом подручју, разапето између и под дејством испреплетаних култура и утицаја, од којих се средњоевропски са севера осећао само као

¹² С. Јовановић, н. д., 82.

далеки одраз, Врање је било варош у којој се крајем века, по речима Ђорђа Ничића, "бије битка између Истока и Запада, личности и целине, страсти и морала". Стапање и интеграција Врања у српско друштво, спорим и постепеним одвајањем од снажног турског наслеђа које је његову средину натапало атмосфером свог времена и турске власти више није било, текли су са значајним закашњењем и великим потешкоћама, заправо као и целокупан процес унутрашње нивелације традиционалних разлика у привреди, урбанизацији, начину одевања, култури становања, употреби локалног говора и једној општој привржености свом тлу и поднебљу са тешко искорењивим навикама. Све то утицало је да Врање, по речима Стојана Новаковића, дуго остане "јужна стражара Србије".

И други градови у Србији имали су одређене специфичности које су им давале понеку од значајних функција у оквиру српског друштва. Смедерево, Пожаревац, Неготин и Зајечар су градови на Дунаву - великој међународној реци којом је текао речни саобраћај, Ниш се налазио на важном привредном и железничком правцу север - југ, Крагујевац, бивша престоница Србије, био је крајем века просветни центар.

Између свега оног што су градови у Србији крајем 19. века били изнутра и споља, између оног што је унутрашња слика града и оног колико он зрачи према споља, између града и становника града, између средине и појединца, односно у свему томе, захваљујући и првом и другом, текли су процеси друштвених промена, а саставни део тих процеса, било као носилац или стојећи наспрам и одупирући се тим променама, стајао је грађанин, и то као појединац, као припадник друштвене групе или личност од имена са традицијом породичног стабла. Осим грађанина, ту је и житељ града као неко ко је у граду присутан само физички, а не и духовно. Он је, најчешће, скорашњи становник града који је својим начином живљења, понашањем и делатношћу окренут селу. Град му углавном није потребан, нити је он потребан граду, а задржавајући систем вредности и погледе на живот које је понео са села, предстоји му дуго прилагођавање на грађански живот.

Локални градски миље сачињавају становници који за читав животно век нису никада изашли изван свог округа и они који, попут трговца, одлазе и враћају се, који по природи свог посла живе другачије и који су путујући у далеке крајеве, стране земље и градове сретали разне људе, примећивали жене привлачније, слободније и дотераније од оних које живе у њиховој вароши, загледали се у велике и лепе куће, грађевине великих димензија и, крећући се ободима европско-оријенталних културних појасева где су се укрштали и размењивали балкански и европски пазари, изоштреним чулима наслућивали куда се креће будућност у њиховом послу. Међу њима је било личности од угледа, политичких људи, дародаваца, појединаца који су настојали да унапреде свој град и живот својих породица, али је било и "Глишићевих" зеленаша, оних који

се нису обазирали на туђу муку, спремних да ради наплате дуга оставе другог и без крова над главом. Примери ситних и крупних трговаца, оних који су били приморани да затворе своје радње и оних који су продавали једну врсту робе и велики број оних који су трговали мешовитом робом, затим оних који су се трговином бавили као додатним извором прихода и оних који су производили за продају - говоре о све већем имовинском раслојавању, али и о немилосрднијим законима тржишта. Будућност је припадала онима који су знали да ослушну време у коме живе и да се прилагоде новим, другачијим условима у којима су ризик и добит били већи. Идући за послом, путеви стицања богатства, што је била њихова главна преокупација, одводили су их преко границе и то је пресудно утицало на њихово разумевање новог доба. У додиру са другачијим светом од оног из кога су долазили и коме су припадали њихово сналажење је било на завидном нивоу. Жеља за богатством је сваком следећим одласком увећавана, јер је требало зарадити за увећање иметка, куповину нових дућана, подизање већих и лепших кућа, њихово раскошно опремање...

Као најпокретљивији део друштва, трговци су били носиоци модернизације. Захваљујући њима, обичном човеку су приближавана туђа достигнућа и осавремењиван живот. Уносили су у употребу нове производе који су касније добијали незаменљиво место у свакодневном животу. Осим производа, са њима су стизале и нове идеје, одређена сазнања, разне информације, другачије животне навике, европски начин одевања. Живот у непрекидном покрету, с рачуном и оствариваном добити, стална комуникација, честа путовања, препуштање разним изазовима и задолжствима далеко од очију своје вароши и економска сигурност, чинили су трговце самопоузданим и пуним себе - једноставно људима који су по својој животној филозофији, начину облачења и схватању времена у коме живе надвисили средину за коју је везана њихова судбина. Били су то људи богатијег животног искуства, господственог држања и реални у проценама послова. Захваљујући "пуним кесама", осећали су се слободно. Враћајући се са пословних путовања у кутке своје вароши настојали су да живот уреде по својој вољи, утицали су на њега више и судбинскије од других, могли су да планирају, да остварују замисли, бирају места и кафане у које ће да залазе и где их је чекао њихов сто, да одабирају пријатеље свог дома. Опседнутост пословима, сабирање и одузимање, стицање капитала, његово одржавање и увећавање водили су их ка практичној и рационалној страни живота, формирању посебног менталитета, дисциплини у располагању новцем, која није дозвољавала непромишљено трошење и погрешно улагање. Бавили су се крупним животним стварима - подизањем кућа, школовањем потомства, политиком... Благодет пуне куће и разноврсних роба у радњи пружала је радост и сигурност трговачким женама и деци. Повраци трговаца из света увек изнова су били празници за укућане, послугу и комшије. Све време док би они од пролећа до јесени по неколико пута одлазили од куће за њихове породице били су то дани великог ишчекивања, нестрпљења и страха.

Застрашивала је помисао да би током ризичних путовања могао бити угрожен живот или опљачкана роба за коју је одвајан знатан део уштеђевине. У трговачким породицама, иначе, све је било подређено ауторитету оца. Он обично није много говорио, али је речено било поштовано. Некад понизно и са страхом, некад из љубави, жена се није противила његовој вољи и одлукама. Увек је било онако како је он хтео и одлучио док су га снага и ум држали, чак и онда када није више могао да иде у трговину и доноси приход као раније.

Осим трговаца, у граду је постојао велики број занатлија. Они су добар пример променљивости људске судбине, о којој је са доста животног искуства неку деценију раније писао Прота Матеја Ненадовић у својим "Мемоарима". Током последње две деценије 19. века они су западали у све тежи положај, па је време снажнијег продора модернизацијских процеса било мање безбрижно за мајсторе који су годинама и деценијама умећем ручне израде разних производа себи и својим породицама обезбеђивали пристојан живот. Модернизација српске привреде и друштва имала је за последицу слабљење занатске производње и све тежи економски положај занатлијских радника. Радни дан од 12, 14, па и 16 сати у неусловним радионицама, мала потражња за њиховим производима, а тиме ниске зараде и још ниже наднице занатлијских помоћника, били су свакодневна слика стања у коме су се налазиле варошке занатлије. Био је у току незаустављив економски процес којим је ручна производња домаћих занатлија неминовно губила у конкуренцији са јефтинијим и квалитетнијим домаћим и страним фабричким или модернијим занатским производима који су преплавили српско тржиште, посебно после склапања Трговинског уговора са Аустро-Угарском 1881. године. Бесправан рад којим је у потрази за послом један број занатлија и трговаца почео да се бави, развој трговине на штету занатства и пораст занатлија на селу који су нудили услуге "на лицу места", додатно су отежавали положај варошких занатлија. У покушају да се заштите од конкуренције, занатлије су полагале велике наде у еснафску организацију; међутим застарели и сами оптерећени проблемима изнутра, еснафи нису могли да се одупру кризи која их је све теже погађала. За појединим занатима је потпуно престала потреба, као, на пример, за мумџијама који су правили свеће "лојанице". Њихово ишчезавање проузроковано је појавом лампе на гас, осамдесетих година. Бројни оријентални занати (терзијски, абацијски, чарукчијски, дунђерски, налбантски) који су преовлађивали средином века, постепено губе значај. Због опадања потреба, терзије су радиле абацијске послове, а и једни и други су били угрожени од кројача, који су се и сами налазили у незавидној ситуацији. Пушкарни, кујунџије, лимари и поткивачи обављали су и браварске послове, због чега су бравари били доведени у критичан положај. Опанчаре су највише угрожавали трговци који су продавали готове опанке, па чак и држали изнајмљене калфе за израду опанака. О свом тешком положају, марта 1896. године, писао је један занатлија: "Још који дан ако потраје овако доспећемо да умиремо од глади... Стање је тако да се горе не може замислити. Од Божића до данас нисам зарадио 10 динара, а сада

мислите какав вам је живот кад с таквом зарадом морам да издржавам петоро деце, једног шегрта и нас двоје који сви траже да једу, да не иду голи. И ја сам морао продати кућу да би купио леба".¹³

Међу занатлијама је било дивних примера вредноће. У младости су углавном регрутовани са села, најчешће из сиромашних породица. Долазили су у варош, где су поред учења заната обављали много других послова, не само у радионици већ и у мајсторовој кући. Носили су воду, цепали дрва, ложили ватру, прали судове, чували мајсторову децу, прали собе и радионице... Многи од њих, који су рођени у сиромаштву а онда радом обезбедили себи бољи живот, доживели су под старе дане поново сиромаштво. Пред очима искусних мајстора, људи у годинама, рушила су се основна начела о раду као једној од највећих вредности. Понестајало им је снаге да се одупру тешкоћама и пропадању, а уздати се у сопствени рад који је све чешће био толики докле су досезале физичке могућности значило је западати у све дубљу кризу. Дубоко потиштени, са изгубљеним поуздањем, многи су били приморани да од општине траже помоћ да преживе или купе огрев, а веома потресна је молба жене једног обућара из Ваљева да јој општина са 10-20 динара помогне да сахрани мужа.¹⁴

Најзад, као носиоци грађанског живота ту су још свештеници који су поштовани, учитељи који су сачињавали невелику друштвену али најбројнију интелектуалну групацију и судије, официри, инжењери, лекари и професори као становници града, али због честих службених премештаја и као становници Србије. Они су сачињавали градску интелектуалну елиту и истовремено припадали најужем кругу српске интелигенције окупљене око научног, просветног и културног преображаја Србије. Друштвена улога и статус учитеља били су одређени природом посла, односно васпитно-образовном функцијом школе. Сходно томе, пред њих су постављани високи захтеви у погледу моралног профила личности: "Карактер треба да му је чист. Из његових уста треба деца да чују само истину и оно што је добро и честито и што краси човечији живот и да никада не посумњају да учитељ није онакав како их он учи да сваки треба да буде".¹⁵ Од учитеља се очекивало да буде "светао узор", а велики друштвени утицај и припадност варошком интелектуалном кругу увећавали су његову одговорност и више обавезивали него што су били предност. Његов приватни живот био је изложен строгим погледима патријархалне средине, а рад и понашање у школи били су праћени од просветних власти непосредно преко министарских изасланика. Просветне власти недаће и тешке услове рада наставу обављају што је боље могуће, родитељи да им децу описмене, образују и васпитају, шире варошко окружење да поштују затечена мерила вредности и узму учешћа у јавном животу, а општинска власт непрестано изражавање лојалности. Друштвени статус учитеља није био праћен одговарајућим материјалним статусом.

¹³ *Социјалдемократи*, Београд, 10. март 1896.

¹⁴ Историјски архив Ваљева (ИАВ), Општина града Ваљева, к. 88, I, А, ф I, 80/1902.

¹⁵ Наведено према: В. Тешић, *Морално васпитање у школама Србије (1830-1878)*, Београд 1974, 306.

Већина није имала стан; радили су ван родног места, у средини у којој су били дошљаци и где многи за читав радни век нису успели да створе трајније материјално добро. Без сопствених имања нису имали никакве додатне изворе прихода, па је њихов живот зависио искључиво од ниске плате за коју је могао тек неколико пута у току месеца да отпутује до Београда, био скроман и уз бројна одрицања протицао у сиромаштву. О мукотрпном животном путу сведочи молба једног од учитеља: "... По свршетку школе тадањи Господин министар спољни послао ме је у Призрен за учитеља, но тамошњи владика помоћу турског паше протера ме у Босну где сам више година био учитељ у разним местима, а највише у Брчком. Поред наставе главна ми је брига била да што више пробудим свести у тамошњем потлаченом народу о уједињењу свега српства под Светлом Династиом нашег Милостивог Господара. Око тога ништа своје пожалио нисам, презрео сам свој лични интерес, своју породицу па и сам живот и свакојаким се патњама излагао само да би што више користио општој српској ствари.

Кад је наша мајка - Србија - први пут Турској рат објавила одмах сам дошао на Дрину и ступио у добровољце где сам се шест месеци борио против нашег општег душманина, а моја породица кроз све то време свакојак се патила и мучила. По свршетку рата Господин Министар просвете изволео ме је поставити овде у Ваљеву за учитеља, но моја жена, која је такође у Брчком учитељка била, изнурена од многи претрпљени невоља, разболи се и после дужег боловања на моју превелику тугу умре. Ја сам сада учитељ девете класе, но моје је стање очајничко, јер плата ми је тако мала да за њ не могу ни леба за моју сироту породицу набавити..."¹⁶

У односу на учитеље, професори гимназије били су објективно у знатно повољнијем положају. Они, пре свега, већ по карактеру школе у којој су радили и степену образовања нису морали да страхују од распоређивања на дужност у неко забито место, јер су гимназије постојале само у окружним варошима. Гимназија није била обавезна, што је професорима омогућавало више слободе у истицању захтева за знањем и успостављању критеријума до којих су држали. Осим тога, у гимназију су се уписивали бољи ученици који су већ били формиран у духу школе, са изграђеном свешћу о школским обавезама и са стеченим радним навикама. Такође, реч је и о деци старијег узраста, махом из културнијих породичних средина из којих се доносило одређено васпитање. Уз то, наклоњеност вароши, односно њених најутицајнијих људи према гимназији због престижа који је она доносила граду, погодовала је професорима, јер је делимично олакшавала решавање одређених школских проблема. Њихова припадност оном делу српске просветне елите распоређеном у унутрашњост Србије у складу с потребама националне обнове и културе и честа лутања просветних власти у трагању за бољим решењима у домену просветне политике (измене наставних програма и планова, мењање статуса гимназија, повећања и смањења броја разреда, измене услова уписа, одобравање, забрана па поновно одобравање уписа женске

¹⁶ Архив Србије (АС), МПс, ф III, р 58/1879.

деце), с једне, и несталност духа, стручне амбиције или приватни односно породични разлози, с друге стране, водили су их од места до места. Професори у одређеним случајевима и из политичких разлога нису везивани за једно место. Дуже задржавање у једном граду могло је да увећа лични углед професора и оснажи њихову позицију у вароши и доведе до озбиљних утицаја на политичко расположење средине на шта власти нису гледале благонаклоно.

Професори су били, у српском сељачком друштву, најистуренији део српске науке дефинитивно створене на европском узору. Већ само њихово присуство као људи који су иза себе имали завршене високе школе, говорили по неколико страних језика и баштинили немерљиво животно искуство богатило је градску средину, у којој је било све више оних који су размишљали о школовању деце. Мада две цивилизацијске тековине - писменост и здравствена култура - нису биле карактеристика српског друштва, постојање школа и болница утицало је иако споро и с великим закашњењем на промену свести становника града. Несумњиво је да су и у том погледу постојале велике разлике. Док се у Врању после ослобођења, по речима Мате Радовића, окружног начелника, није могло наћи писмених људи којима би била поверена администрација нове власти, "народна рачуница је рабош, а литература у сто кућа по један вечити календар",¹⁷ дотле је у Шапцу, Ваљево, Крагујевцу, на пример, писменост освајала становништво и 1884. године преко 40% градског становништва је познавало слова.

На духовне прилике у граду посебно је утицала појава штампе. Не само да се појавом локалних новина у градовима писменост показала као привилегија, већ је штампа људе који знају да читају преобразила у људе који читају и донела далекосежан преокрет у њиховом мишљењу, говору и понашању. Скроман фонд речи којим се располагало, недовољну или никакву обавештеност о много чему што се догађало ван вароши и у свету, духовну скученост и сведеност на устаљено и познато, почели су нагло да смењују богатији речник, упознатост са многим догађајима из прошлости, усвајање низа образовних и научних информација. Штампа је унела живост у кафанске разговоре. Распричаност о "овоме" и "ономе" што се прочитало, на основу тога сазнало, претпостављало, назирало, веровало, пробудила је интересовање, подстакла на питања и одговоре, на изјашњавања о разним дилемама "овога света". Разноврсним садржајима новине су читаоцима нудиле "знања" која су можда и пресудно почела да одвајају становника вароши од житеља околних села. Бројним саветима, "корисним напоменама", разним информацијама вршен је утицај на читаоца. Профил варошанина почео је јасније да се разликује од сељака, који је остајао увек исти и кога су и неколико деценија касније социолози описивали као "вечиту фигуру савијену над црном земљом, знојаву, измучену, уплашену, покорну..."¹⁸

¹⁷ Наведено према: Ж. Требјешанин, *Три прве деценије гимназије у Врању*, Врањски гласник, VI, 1970, 67.

¹⁸ Д. Јовановић, *Сељачко породично газдинство*, Социјална мисао, Загреб 1930, бр. 3, 51-52.

Становницима града су текстовима у новинама приближени Кинези, Шпанци, Маври, Индијанци, Назарени... Сазнавало се понешто о вештини ратовања, употреби барута, значају открића топа и нових оружја, размерама појединих ратова. Могли су да прочитају "све" о животу корњача, пчелама, лову на слонове, производњи дувана, астрономији и звездама, институцији мираза, разликама између православних и Шокаца, журнализму код Хрвата. Катаклизмично су у чаршији одјекивале информације о сукобима Француза и Кинеза, гомилању руских трупа на Кавказу, енглеском колонијализму у Индији, војном јачању Немачке, гушењу побуна у Албанији, неспоразумима са Бугарском. Ништа мање драматично није било ни варошко прихватање и тумачење научних теорија о старости Земље, охлађеним слојевима у њеном ужареном језгру, сунчаном систему, васиони. Посебан одјек изазивале су вести о златној грозници која је потресала Аустралију и дијамантским рудним пољима у Африци. Читаоци су сазнавали за Бизмарка, Наполеона, немачког цара Виљема, грчког краља, за анархисте у Швајцарској, колеру у Индији. Имена градова Берлина, Лондона, Москве, Беча, Одесе, Јерусалима постала су им позната. Информације таквог типа пружале су какво-такво образовање, али су биле далеко од тога да у глави становника изграде мозаик сложених догађаја у Европи и свету.

Бројне информације о новцу, финансијама, банкама, берзама, пословима и трансакцијама формирале су модеран дух који је неминовно постајао рачунијски. Одређеном броју грађана више нису биле непознате речи *дейозии, акција, хийошека, йризницица, сйечкај, лицийаиција, облиџаиција*. Тај нови пословни речник и, на први поглед, безначајан сплет информација, од којих су многе имале више општекултурну и образовну него практичну вредност, није било нимало површно обележје грађанина. Несумњиво је да је новчана привреда, на коју се развијањем рада његово становништво све више свикавало, испуњавала живот новоформираних грађана рачунањем, одмеравањем, проверавањем, размишљањем. Упоредо са тим формирале су се нове особине грађана: прецизност, знање како се новац чува и како се њиме барата, сигурност ако се има и обрнуто ако га нема, тачност. Спискови акционара подсвесно су били упечатљив путоказ којим треба кренути у стицању богатства.

Новине су упознавале становништво града и са обавезама које је пред њих стављала градска власт. Наредба да сваки мајстор, газда, трговац "своје момке полицијској власти пријави и упише", за историчаре је важно сведочанство о граду у коме се више не знају поименце сви његови житељи. У црним хроникама новине су јављале о градским суђењима. Најчешће су биле крађе стокe и пљачке трговачких радњи. Догађаји који су подгревали епску свест становника града били су хапшења хајдука. Дешавала су се и насиља на невиност, а и увреда власти била је разлог одласка на суд. Тровање супружника сведочи о удаљавању од разрачуна у аграрном друштву у коме су основна и свакодневна средства за рад била основне алатке у извршењу злочина. Новине су доносиле информације о рудном благу Србије, сточарским потенцијалима села, наговештајима индустријске будућности. Дужници су опомињани да

изврше своје обавезе. Суграђани и родбина обавештавани су о сахранама, парастосима, поменима, служењима. У вароши се из новина сазнавало о пропадању појединих фамилија, лицитацијама имања, стечајима трговачких фирми. Странице новине служиле су и за исказивање "јавне благодарности" дародавцима, објављивани су здравствени билтени, а погодност оглашавања вешто су користили трговци. Власници колонијално-бакалских радњи нудили су купцима "разне сорте" кафе, шећера "у главама, сеченог и ситног у врећама", пиринча "крупног талијанског", зејтина у стакленим флашама и бурадима, пештанског брашна, "праве француске сардине са кључевима", маслинки, лимуна, поморанџи, смокава, ђетен-алве, кестења, бадема, бомбона... Рекламирана су огледала, шарени сандуци, шиваће машине...

У складу са друштвеним променама богатио се и језик становника града. На тај процес деловало је више фактора, међу којима су основни: напредак просвете, оснивање нових установа (просветних, културних, здравствених, привредних), појава нових струка и људи који се њима баве, затим појава штампе, већа покретљивост становништва, већа отвореност тржишта и укупно већа отвореност средине за утицаје са стране. С развојем просвете растао је број оних који знају да читају, усвајају већу количину знања и на тај начин се сусрећу са новим речима. Гимназија је донела нове предмете, нове књиге, нова занимања и у градове довела нове људе. Њеним оснивањем суграђани становника србијанских вароши постају личности које припадају интелектуално водећем слоју друштва, а у свакодневном говору почињу да живе речи *суїленїї*, *їредавач*, *їрофесор*. Осим сасвим конкретног значења, наведени појмови су у свести становника града, који до тада нису били у могућности да се у својој средини срећу са личностима тог занимања, упућивали на образовање, знање, културу, уважавање, стране језике, што је укупно деловало на мишљење људи и постепено изграђивање нових вредности у међусобним односима. Више него раније негује се ауторитет знања и рађа знатижеља, увећавају се изражајне могућности једног броја грађана, али и разлике у том погледу постају очевидније. Велики број израза турског, немачког, мађарског порекла говори о томе да је у свакодневном говору било доста страних речи. Бројни турцизми су замењени српским речима. За пекара се више није употребљавао израз екмеџија, за опанчара није коришћен израз чаругџија, а налбанта је уступио место поткивачу. Још увек је, међутим, за месара задржан израз касапин (касап) и абација за сукнара. Известан број израза сведочи о утицајима који су долазили из Аустро-Угарске, као што је тишљер (*der Tischler*) - столар, шлосер (*der Schlosser*) - бравар, или мађарски *pinter* - качар, бачвар.

Прекодана на улици, у кафани и у кући поздрављало се са "помози Бог" или "помаже Бог", док је поздрављени одговарао "Бог вам помогао". При расанку поздрављало се са "збогом", а онај који остаје одговарао је "иди с Богом", што је требало да значи да му Бог буде заштитник у путу. Увече се поздрављало са "добар вече" а поздрављени је одговарао "Бог вам добро дао" или "Бог вам помогао".¹⁹

У међусобном разговору и понашању није било обазривости и

уздужаности, мало је вођено рачуна о осетљивости другог. Употреба израза "простак", "подлац", "шпијун" сведочи о грубости језика који није оскудевао псовкама. У званичним представкама и молбама носиоци власти су хваљени, изражавана им је лојалност и уважавање. Обраћало се са "високопоштовани" или "поштовани", а потписивало са "понизно потписани" или "покорни". Ако је реч о молби, онда је унапред изражавана захвалност речима: "на чему ћу вечно благодаран и признателан бити".²⁰ Бирани су изрази и када је исказивана несагласност са одређеним одлукама претпостављене власти. Често је то било у форми: "далеко од тога да критикујем одлуке претпостављене власти", или "усуђујем се смерно изјавити моје велико чуђење", при чему је увек истицана "племенитост власти".²¹

Савременици друге половине 19. и почетка 20. века живели су у другачијем друштвеном амбијенту од оног у каквом је протицао живот претходних генерација. У све чешћем сусретању са новим појмовима и речима човекова свест је постајала отворенија за сазнање. На путу ка сазнању језик је имао велику улогу. Преко и посредством језика постојала је свест о времену и епохи у којој се живело. У колико је епоха била богатија друштвеним променама у толико је и језик, који је и сам био у процесу прожимања традиционалног и модерног, био подложнији променама. Он је све мање био окован наслеђеним фондом речи, а све више одраз "времена које тече и које је разумевано као различито од претходног, а уочавано као улазак у предстојеће 'Ново доба', 'Нови век'".²²

Успон градских средишта у Србији крајем 19. века у времену када су људи обликовали град али када је истовремено и град формирао грађанина текао је у знаку модернизације српског друштва. Средњоевропски утицаји који су доносили нова, до тада непозната занимања и мењали начин рада у већ постојећим, уносили другачију културу живљења, становања, одевања, убрзавали стварање грађанских навика, сударали су се са етнографски најочуванијим и најснажнијим карактеристикама патријархалне културе која је своје упориште имала у социјалној и економској организацији, имала своје установе, искуства, животне и моралне погледе. Од снаге тих двеју култура, једне распрострањеније и укорењене и друге, чије су се основне контуре назирале и препознавале седамдесетих година 19. века, као и од подложности тла да очува и прихвати, односно помири њихово међусобно признање, зависила је и брзина израстања модерног града. Тај идеал није био досегнут у 19. веку, али су многе претпоставке биле створене.

¹⁹ А. Крстић, *Српско хришћанско домаће васпитање*, Лесковац 1888.

²⁰ АС МПс ф X р 245/1877.

²¹ АС МПс ф XII р 253/1877.

²² А. Митровић, *Пройшћивање Клио*, Београд 1996, 74.

Miroslav PERIŠIĆ

*LA VILLE ET LE CITADIN EN SERBIE
A LA FIN DU XIXème SIECLE*

R é s u m é

Les processus des changements sociaux qui ont affecté la Serbie à la fin du XIXème siècle ont apporté un développement plus accéléré des villes et de la vie urbaine. Outre le progrès démographique, économique, urbain et éducationnel, c'est tout l'ensemble de l'environnement urbain qui a subi des changements, ce qui a évidemment eu une forte répercussion sur la culture et la manière de vivre mais aussi sur la conscience des habitants de la ville dont le profil commençait nettement à se distinguer de celui des habitants ruraux. Une certaine influence s'est développée entre la ville et les citadins, ce qui a entraîné la formation et la culture de la vie urbaine.